

3. Журба М. А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20–30 рр. ХХ ст.). Дисертація... доктора історичних наук: 07.00.01 — історія України / Журба Михайло Анатолійович. — Донецьк, 2003. — 526 арк.

4. Калинин М. И. Евреи-земледельцы в союзе народов СССР / Калинин М. И. — Тифлис : Издательство Грузсовета, 1928. — 43 с.

5. Кантор Я. Еврейское землеустройство на Украине. / Я. Кантор. — М. : ЦП ОЗЕТ, 1929. — 29 с.

6. Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і — початок 2000-х) / Касьянов Г. — К. : Наш час, 2010. — 271 с.

7. Козерод О. В. Євреї України в 1921–1929 рр. Дисертація ... доктора історичних наук, 07.00.01. — Історія України / Козерод Олег Віталійович. — Донецьк, 2008. — 445 арк.

8. Коршунов П. С. Еврейское переселение в Крыму: (Могут ли евреи работать на земле?). — Изд. 2-е, дополн. / Коршунов П. С. — М. : ЦП ОЗЕТ, 1930. — 48 с.

9. Котляр Ю. В. Трагедія єврейського етносу під час голодомору-геноциду / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова // Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Монографія. — К.; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. — Кн. 2. — 204 с. — (Історична бібліотека МДГУ). — С. 90–98.

10. Новозлатополь // Краткая еврейская энциклопедия. — Т. 5. — Иерусалим, 1996. — Кол. 738–739.

11. Носенко-Штейн Е. Judaica rossica / Е. Носенко-Штейн // Диаспоры. — № 3. — 2007. — С. 206–214.

12. Орлянский В. С. Новозлатопольский еврейский национальный район (1929–1939 гг.) / Орлянский В. С. — Запорожье, 1999. — 60 с. — (История евреев Запорожья. — Кн. 4).

13. Симонова А. Сионистское движение в советской России в 20-е годы / А. Симонова // Российский сионизм: история и культура. — Ред. О. В. Будницкий, Р. М. Капланов, А. Е. Локшин, В. В. Мочалова. — М. : Дом еврейской книги. — 2002. — С. 278–287.

14. Шайкин И. М. Нацистский геноцид в еврейских сельскохозяйственных колониях юга Украины / И. М. Шайкин, М. Н. Зяблюк // Очерки по истории Холокоста и сопротивления в Украине / Ред.-сост. С. Я. Елисаветский. — К. : Институт политических и этнонациональных исследований НАНУ, 1999. — 424 с. — С. 154–176.

Ш. Ш. Рамазанов, Л. Р. Ігнатова

УДК: 93:341.32

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються причини поразки Червоної Армії в перші дні Великої Вітчизняної війни. Аналізуються дії Наркомату оборони та Генерального штабу, а також самого Й. Сталіна напередодні та на початку Другої світової війни щодо підготовки СРСР до війни.

Ключові слова: Червона Армія, репресії проти командного складу, раптовий напад, повідомлення ТАРС.

В статье рассматриваются причины поражения Красной Армии в первые дни Великой Отечественной войны. Анализируются действия Наркомата обороны и Генерального штаба, а также самого Сталина накануне и в начале Второй мировой войны по подготовке СССР к войне. Обоснован вывод о том, что основными причинами поражения Красной Армии были ее неподготовленность к войне, репрессии 1937–1938 гг., ошибочность мнения Сталина относительно главного удара немецких войск и то, что немецкая армия на то время была лучшей армией в Европе.

Ключевые слова: Красная Армия, репрессии против командного состава, внезапное нападение, сообщение ТАСС.

This article analyses reasons for Red Army's defeat in the first days of the World War II. In particular, the analysis goes about actions of Narkomat, General Staff, and Stalin the day before and the day after the beginning of WWII. The conclusion is that the defeat was caused by bad preparation of Red Army to the war, repressions of 1937–1938, miscalculations by Stalin regarding strategy of German troops, and superiority of German army at the time.

The greatest command of Red Army in force of the pride of place and responsibility for the state of the armed forces had to convince Stalin of inevitability of war with Germany and to prove that it is necessary to conduct mobilization and bring troops to an increase battle readiness.

Keywords: the Red Army, repression against commanders, sudden attack, the message of TASS.

Після червневої катастрофи 1941 р., розгрому радянських військ у прикордонних боях і колосальних втрат здавалося малоімовірним, що Червоній Армії вдасться вистояти під нищівними ударами німецької. За свідченням В. Кейтеля, «Гітлер уже в кінці липня вважав, що розбита не лише польова Червона Армія, але і сама військова міць [СРСР] підірвана настільки, що ніяке її відновлення, зважаючи на неймовірні втрати у техніці, вже не зможе врятувати Росію від знищення» [7, с. 6].

В серпні 1941 р. начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер, оцінюючи масштаб військових втрат СРСР у перші місяці, писав у щоденнику: «Противник має в розпорядженні для ведення подальших операцій лише вкрай обмежені сили. Якщо, виходячи з наявного досвіду, в основу розрахунку покласти, що на кожен мільйон мешканців можна сформувати дві дивізії, то виявиться, що кількість наявних

на боці супротивника дивізій є гранично можливою і не слід очікувати подальшого комплектування ним яких-небудь великих формувань» [5, с. 256]. Далі Ф. Гальдер дає розрахунок сил Червоної Армії, оцінюючи кількість з'єднань, які протистоять вермахту, в 143,5 дивізії. Відповідно, припускалося, що достатньо розбити ці з'єднання і з Червоною Армією буде покінчено. Ф. Гальдер і вище керівництво вермахту сильно помилялися. По-перше, на 1 серпня 1941 р. в діючій армії перебувало 187 стрілецьких і 20 кавалерійських дивізій. По-друге, у внутрішніх округах налічувалося 81 стрілецька і 24 кавалерійських дивізії. Всього 268 стрілецьких і 44 кавалерійських дивізії.

Більше того, якщо в червні 1941 р. чисельність Червоної Армії становила 4 млн. 830 тис. чол. (зокрема 2 млн. 900 тис. чол. у західних прикордонних округах), то на початку вересня 1941 р. їх стало 7 млн. 400 тис. чол., при цьому в діючій армії налічувалося 3 млн. 900 тис. чол. [7, с. 9–10]. Таким чином, як показала практика, потенційні можливості Червоної Армії й у цілому СРСР керівництво вермахту істотно недооцінило.

Тим не менше, факт залишається фактом, Червона Армія з 22 червня до кінця вересня 1941 р. втратила вбитими, тими, хто помер від ран і хвороб, — 430 тис. 578 людей, тими, хто пропав безвісти або потрапив у полон, — 1 млн. 699 тис. 99 чол. У жовтні — грудні 1941 р., відповідно, 371 тис. 613 і 636 тис. 382 чол. [12, с. 259]. Всього 2 млн. 766 тис. 59 чол. Тобто, втрати були катастрофічними для Червоної Армії. Фактично, за перші півроку воєнних дій вона втратила практично весь особовий склад, який вступив у бій у перші дні війни. Навіть, якщо взяти, що на радянсько-німецькому кордоні на 22 червня 1941 р. було зосереджено не 2 млн. 900 тис. чол., як указує А. Ісаєв, а 3 млн. 289 тис., як зазначають М. Мельтюхов [11, с. 103] і А. Буровський [2, с. 237], виходить, що з понад 3 млн. 289 тис. чол., які прийняли бій у перші дні війни, в строю до кінця 1941 р. залишилося тільки 523 тис. 792 чол.

У зв'язку з цим історики намагаються сьогодні знайти правдиву відповідь на такі питання і дати об'єктивну оцінку таким проблемам.

1. Як німцям вдалося завдати Червоній Армії настільки нищівної поразки, раз за разом оточуючи цілі армії, чому в перші ж тижні війни Червону Армію було розгромлено і здебільшого взято в полон?

2. Чому війська західних прикордонних округів не було своєчасно приведено в підвищену бойову готовність?

3. Чому Червона Армія не змогла реалізувати у прикордонних боях безперечну перевагу в бойовій техніці і, перш за все, в танках та літаках новітніх типів?

4. У чому основні причини поразок 1941 р. і хто винен у трагедії 1941 р.?

Як могло статися, що тільки до осені 1944 р. Червона Армія змогла повернути те, що німецькій армії вдалося захопити за перші два — три місяці війни?

На жаль, усі документи, що проливають світло на правдиву і повну інформацію з цієї проблеми, досі засекречені.

Саме з цієї причини, не маючи відкритого доступу до таких документів, дослідники одержали широке поле для різноманітних домислів, які всіляко намагаються видати за істину останньої інстанції (достовірні факти).

Відомо, що причини розгрому Червоної Армії в початковий період війни назвав сам Сталін у радіозверненні до радянського народу 3 липня 1941 р., а більш розгорнуто — в доповіді на урочистому засіданні з нагоди 24-ої річниці Жовтневої революції, визначивши три фактори, які зумовили причини важких поразок Червоної Армії в перші кілька місяців війни:

- німецьку армію було задалегідь мобілізовано та підтягнуто до кордонів СРСР, у той час як Радянський Союз зберігав нейтралітет, маючи Договір про ненапад з Німеччиною;

- озброєння, насамперед танки та літаки, у Радянського Союзу було краще, ніж німецьке, але його до початку війни було дуже мало, набагато менше, ніж у німців;

- кожен крок углиб радянської території вермахту обійшовся величезними втратами. Конкретно Сталін назвав цифру 4,5 млн. німців убитими й пораненими, хоча через два тижні Радінформбюро заявило, що втрати німців на середину листопада 1941 р. становили вже 6 млн. чол. [14, с. 6–7]. При цьому Сталін ані слова не промовив про втрати Червоної Армії, крім загальних фраз про те, що вона зазнає втрат і змушена тимчасово відступати. І причина зовсім не в тому, що Червона Армія слабкіша за німецьку, а у віроломстві Гітлера, який, порушивши договір про ненапад, застав зненацька миролюбну Червону Армію, котра нічого не підозрювала.

Така позиція Сталіна пояснювалася тим, що він і його найближче оточення з першого дня Великої Вітчизняної війни приховували помилки і прорахунки (подекуди злочинні) вищих керівників країни, командування Червоної Армії та її Генерального штабу напередодні й у перший період війни. Така ситуація зберігалася до початку 90-х рр. XX ст., певною мірою так триває досі.

Серед головних причин поразок Червоної Армії в початковий період Великої Вітчизняної війни найчастіше називають такі:

- 1) Червона Армія була ослаблена через репресії командного складу в 1937–1938 рр.;

- 2) Сталін був надмірно впевнений, що Гітлер не буде воювати на два фронти й уперто не вірив у повідомлення розвідників про дату початку війни;

3) війська прикордонних округів не було своєчасно приведено в повну бойову готовність і тому вони не змогли відбити наступу противника.

М. Хрущов вважав, що причини катастрофічних поразок першого періоду війни були викликані культом особи Сталіна, який, боячись утратити владу, проводив політику репресій проти партії й народу, знищив значну частину вищого та середнього командного складу Червоної Армії.

Як відомо, початком широкомасштабних репресій у Червоній Армії стала справа маршала Тухачевського. Проте висновки істориків щодо репресій у Червоній Армії та зв'язку між їхніми наслідками й причинами поразок на початковому етапі війни суперечать один одному (тобто робляться діаметрально протилежні висновки). Більше того, називається різна кількість військових, репресованих у 1937–1938 рр.

Наприклад, якщо Б. Соколов точно вказує, що в 1937–1938 рр. було розстріляно: з 5 маршалів — 3, з 5 командармів I рангу — 3; з 10 командармів II рангу — 10, з 57 комкорів — 50, з 186 комдивів — 154, з 16 армійських комісарів I та II рангів — 16, з 26 корпусних комісарів — 25, з 64 дивізійних комісарів — 58, з 456 командирів полків — 401 [13, с. 82–202], то щодо кількості офіцерів середньої й низової ланки, репресованих у 1937–1938 рр., оцінки істориків розходяться істотно. Так, І. Пихалов стверджує, що в 1937–1938 рр. було репресовано 17 776 чол. командного складу, з яких 9701 було звільнено і 8075 — заарештовано. Д. Волкогонов називає цифру 40 тис. репресованих, Н. Павленко пише, що «...тільки в армії з 1937 року по вересень 1938 року було репресовано 36 761 воєначальників», А. Самсонов пише про 43 тис., Н. Романічев — про 44 тис., Ю. Горьков — про 48 776. В. Раппопорт і Ю. Геллер стверджують: «Тому ми змушені вважати, що втрати кадрового складу за два роки чистки склали приблизно 100 тис. чоловік». Л. Крішнер доводить, що було репресовано 50% офіцерського корпусу: «Вважається, що у передвоєнний період репресовано 44 тис. чоловік командного складу, понад половину офіцерського корпусу» [2, с. 254–255].

Однак щодо репресій 1937–1938 рр. і щодо того, що командному складу Червоної Армії було завдано непоправної шкоди, а розправа над військовими кадрами заподіяла величезних збитків військовій могутності й обороноздатності СРСР, через які в червні 1941 р. Червона Армія не змогла відбити німецького нападу й зазнала нищівної поразки, у істориків думки розходяться.

Ю. Веремєєв указує, що нарком оборони К. Ворошилов на XVIII з'їзді ВКП(б) доповів, що з армії в 1937–1938 рр. було звільнено 40 тис. офіцерів. Підкреслює, що саме звільнено, а не розстріляно й не репресовано. Далі уточнює, що з сухопутних військ звільнили в 1937–1938 рр. 37 тис. офіцерів, з ВПС — 6 тис.

Повернули до армії в колишніх званнях і посадах у 1938–1940 рр., відповідно, 11 200 і 900 чол. Всього 12 100 чол. Зі звільнених з армії було заарештовано 9579 чол. На березень 1937 р. офіцерів у Червоній Армії було 206 тис. Таким чином, Веремєєв робить висновок — заарештували тільки 4,5% офіцерів, що не могло істотно вплинути на боєздатність Червоної Армії. Особливо, якщо врахувати, що до звільнених офіцерів входять і звільнені за віком, за хворобами, за професійною непридатністю. Наприклад, у тому ж 1937 р., вказує Веремєєв, 1139 чол. звільнили за пияцтво й аморальну поведінку, 1941 чол. — через хвороби, інвалідність і вік [4, с. 98–99].

Версію про те, що репресії 1937–1938 рр. не могли суттєво послабити Червону Армію через свою незначущість, обстоює і В. Литвиненко. В роботі «Правда Сталінської епохи» він пише, що «реально у 1937–1939 рр. було репресовано 17 981 чоловік командно-начальницького складу Червоної Армії (заарештовано — 8122, звільнено з політичних мотивів — 9859), що становить у кількісному відношенні трохи більше за 4% від облікового складу командирів і начальників Червоної Армії на 15 червня 1941 р.» (439 тис. 143 чол.). Не відповідає дійсності й запевнення деяких дослідників, підкреслює Литвиненко, що репресовано було найкращих командирів, а в армії залишилися неосвічені та недосвідчені офіцери. Насправді, вважає автор, і в якісному відношенні репресії не завдали збитків Червоній Армії.

Щодо освіченості її командного складу, то, за архівними даними на 1 січня 1941 р. з 1833 командирів полків 14% закінчили військові академії, 60% — військові училища, і лише 26% мали прискорену військову освіту, а з 8425 командирів батальйонів військову освіту мали 92%. Під сумнів ставить Литвиненко також військові таланти Уборевича, Якіра й Тухачевського: «Дуже сумнівно, що найкращий з репресованих — маршал М. Н. Тухачевський — був би на початку війни більш удачливим, ніж, скажімо, генерал армії Д. Г. Павлов або маршал С. Тимошенко, хоча б тому, що один з тих, хто розгромив Тухачевського під Варшавою у 1920 році — генерал Ридліз-Смігли (до початку Другої світової війни маршал Польщі і головнокомандувач її армії) нічого не зміг протиставити німцям у 1939 р. — польську армію було розгромлено за два тижні» [8, с. 108–109].

Однією з основних причин тяжких поразок у початковий період війни вважається раптовий, віроломний напад Німеччини на СРСР. Наприклад, видатний воєначальник С. Штеменко у роботі «Генеральний штаб у роки війни» пов'язує причини цих поразок з тим, що не вдалося точно визначити термін нападу Німеччини на СРСР, називаючи цей факт «сумним прикладом великого прорахунку Верховного командування і особисто Сталіна». Далі він пише: про те, що напад відбудеться, знали й цілеспрямовано готували країну до відбиття агресії, вживаючи всіх запобіжних заходів, аби підвищити обо-

роноздатність. Однак початку військових дій у червні не чекали. Вважали, що Гітлер нападе на СРСР набагато пізніше, швидше за все, навесні або влітку 1942 р. На такий висновок накладалося й нав'язливе бажання Сталіна уникнути війни. Саме виходячи з цього, Сталін, мабуть, утвердився в думці, що у червні 1941 р., коли Англія ще твердо стояла на ногах і її підтримувала військова міць США, гітлерівського нападу на СРСР не буде.

У спогадах маршал Жуков також підкреслює, що прорахунок в оцінці можливого часу нападу Німеччини на Радянський Союз укрив справу на фронтах у початковий період війни: «Цей негативний фактор ... посилив об'єктивні переваги ворога, додав до них переваги тимчасові і зумовив, тим самим, наше важке становище на початку війни» [1, с. 57–58]. Маршал Жуков визнає також, що «...у період назрівання небезпечної військової обстановки ми, військові, ймовірно, не зробили всього, щоб переконати Сталіна в неминучості війни з Німеччиною у найближчий час і довести необхідність введення всіх термінових заходів, передбачених оперативними і мобілізаційними планами, у життя» [1, с. 59–60].

Однак про раптовість нападу Німеччини в стратегічному плані говорити все-таки не випадає. Те, що війна з Німеччиною неминуча, після німецько-польської та німецько-французької війни говорили в СРСР на найвищому рівні. Можна було сперечатися лише про час нападу.

Це підтверджує й маршал К. Мерецков. У спогадах він пише, що в бесіді з ним на початку 1941 р. Сталін зазначив, «що перебувати поза війною до 1943 року ми, звичайно, не зуміємо. Нас втягнуть мимоволі. Але не виключено, що до 1942 року ми залишимося поза війною». У Черчилль у мемуарах також пише, що Сталін у бесіді з ним про довоєнну обстановку сказав йому: «Мені не треба було ніяких попереджень. Я знав, що війна почеться, але я думав, що мені вдасться виграти ще місяців шість, або близько цього» [16, с. 99].

В оперативному плані раптовим напад Німеччини на СРСР також не був, хоча б тому, що до літа 1941 р. до радянсько-німецького кордону радянське військове керівництво підтягувало дивізію за дивізією, передислоковуючи з внутрішніх округів декілька армій. Проводились прихована мобілізація і дострокові випуски молодих офіцерів з військових училищ (на початку літа було відкликано з запасу понад 800 тис. чол.) [4, с. 100]. За два роки кількість дивізій у Червоній Армії зросла майже втричі: з 98 у 1939 р. до 303 у 1941 р. [4, с. 109].

Всі ці заходи, проведені напередодні війни, підтверджують, що загальна військово-політична готовність гітлерівської Німеччини до агресії на Сході не була секретом ні для вищого партійного і державного керівництва СРСР, ані для Генштабу й командування Червоної Армії.

Хай там як, Червона Армія готувалася до війни, причому до такої, яка мала початися в найближчі тижні або навіть дні.

Проте слід зазначити, що, якщо для найвищого військового керівництва СРСР небезпека швидкого нападу вермахту секретом не була, то далеко не все було зроблено для того, щоб зустріти удар у всеозброєнні. Треба визнати також, що найвище військове керівництво країни проявило безпорадність і розгубленість, причому тоді, коли ще був час планувати й виконувати цілеспрямовані й послідовні заходи.

Військове керівництво СРСР взагалі не сформулювало цілей і завдань війни. А без цього неможливо створити певний план війни. Тому всі заходи, які проводили командування Червоної Армії і керівництво країни для підготовки до війни, були неконкретними. В усьому цьому виявилася оперативно-стратегічна неграмотність радянського найвищого військового керівництва.

Слід також підкреслити, що й командувачі військових округів проявили себе як безвідповідальні військові керівники. Їх більше турбувало те, що скаже про них Сталін, ніж стан військ і готовність до війни.

Втім, заради об'єктивності, зазначимо: раптовість німецького нападу була і полягала вона в тому, що рано-вранці 22 червня 1941 р. німці застали уві сні особовий склад дивізій Західного, Прибалтійського та Київського особливого військових округів. Однак ця раптовість цілком на совісті найвищого військового керівництва — від Генерального штабу до штабів округів і армій та є прямим результатом безініціативності, благодущності й страху взяти на себе відповідальність.

Відомий американський історик Роджер Піз у книзі «Сталінські солдати мимоволі: соціальна історія Червоної Армії. 1925–1941 рр.» слушно вказує: «Елемент несподіваності допомагає пояснювати, чому військові частини на кордоні спочатку опинилися у збентеженні, що поставило їх у не вигідне становище. Але це ніяк не пояснює, чому в боях зазнали невдачі висунені з тилу корпуси і армії, у яких залишалися тижні на підготовку. Несподіваністю можна пояснити, чому німецькі ВПС застали сотні літаків на аеродромах і знищили їх у перший же день війни. Але цим ніяк не пояснити, чому радянські літаки було захоплено зненацька на землі на третій і четвертий день війни» [8, с. 114].

Про брак прямого зв'язку між несподіваним нападом Німеччини на СРСР й такими катастрофічними втратами першого періоду війни говорив на ХХ з'їзді КПРС і М. Хрущов. Він запевняв, що «абсолютно не відповідає дійсності, що всі застереження про небезпеку, яка загрожує, Сталін не брав до уваги. Більше того, від Сталіна йшли вказівки не довіряти такій інформації з тим, щоб не спровокувати початок військових дій. Незважаючи на всі ці над-

звичайно важливі сигнали, не було вжито достатньо заходів, щоб добре підготувати країну до оборони і виключити момент несподіваності» [16, с. 84].

І тому усталена в радянській історіографії думка про те, що нищівні поразки Червоної Армії у перші дні й тижні війни було зумовлено тільки несподіваністю, навіть віроломством нападу Німеччини на Радянський Союз нині вже видається дивною.

Прибічники цієї версії щонайменше недоговорюють те, що командування Прикордонних військових округів не мало в розпорядженні повної інформації й чітких директив згори, як потрібно діяти в разі нападу Німеччини. І, найголовніше, командувачам військових округів було категорично заборонено приймати самостійні рішення без особливих директив з Москви, навіть у разі явного порушення державного кордону і початку бойових дій, а також висувати війська до кордону і приводити їх у бойову готовність. Подальші події наочно показали, що проблема полягала зовсім не в раптовому, віроломному вторгненні вермахту на територію Радянського Союзу, а в тому, що Червона Армія зазнала поразки у перший період війни виключно через хиби і прорахунки на найвищому політичному і командному рівні, в стратегічній ланці управління військами та особисті помилки Сталіна.

Поразки Червоної Армії в початковий період Великої Вітчизняної війни історики безпосередньо пов'язують з несвоєчасним приведенням військ у повну бойову готовність і саме цю обставину називають однією з головних причин.

У зв'язку з цим виникає законне питання, чому ж Сталін усе-таки вчасно не провів повномасштабної мобілізації й не привів військ у повну бойову готовність.

Це можна пояснити тим, що він прагнув максимально відтягнути військове зіткнення з Німеччиною. Сталін не давав згоди на те, щоб війська прикордонних округів привели в повну бойову готовність, навіть після початку війни. Підписуючи директиву військам, Сталін категорично заборонив армії переходити державний кордон, вважаючи, що Гітлер може використати це як привід для розв'язання повномасштабної війни.

Навіть в останній момент, аж до фактичного початку німецького вторгнення у ніч на 22 червня 1941 р. Сталін не хотів вірити, що війна неминуха і, судячи з усього, вважав, що військові провокації йдуть від генералів-мілітаристів, а не від Гітлера.

Після початку вторгнення, перш ніж підписати наказ про відповідні дії, Сталін розпорядився зв'язатися з німецьким послом у Москві Шуленбургом, сподіваючись, що дії на кордоні й нальоти авіації на радянські міста — це провокація німецьких військових, що розмова з послом, який зв'язаний безпосередньо з німецьким урядом, прояснить ситуацію [1, с. 61].

Дотепер не виникає ніяких сумнівів у тому, що Сталін намагався будь-якою ціною уникнути війни в 1941 р. і виграти час. Але проблема полягала в тому, що «Сталін переконав себе, що його бажання і реальність — це одне й те саме. В результаті відмова визнати очевидне, навпаки призвела до повного провалу. Він не лише не зміг оптимально використати часовий ресурс, що був у його розпорядженні, щоб підготувати війська, але й перешкодив підготовці. Замість того, щоб тримати війська у повній бойовій готовності, він наказав їм не проводити ніяких дій, щоб німці не зазірнули його у ворожих діях» [10, с. 36].

Прямим підтвердженням того, що Сталін панічно боявся дати Гітлерові хоча б найменший привід, який би був розцінений як агресивні наміри СРСР щодо Німеччини, є розмови в кабінеті Сталіна у першій половині червня 1941 р.

12 червня генерал-полковник А. Лавров (начальник особистої розвідки Сталіна) доповів Сталіну про концентрацію гітлерівських військ та їхніх союзників на західних кордонах СРСР і запропонував провести негайну мобілізацію та посилення Червоної Армії. Сталін заявив: «Оголосити мобілізацію? Але ж це тотожно оголошенню війни Німеччині з нашого боку. Саме про це мріють англо-американські імперіалісти, які роблять усе, щоб зіштовхнути Радянський Союз з Німеччиною. Я думаю, що отримане нами у квітні попередження Черчилля про німецьку агресію проти нас має на меті те саме: змусити нас у зв'язку із загрозою німецького нашестя провести загальну мобілізацію і вплутатися, таким чином, у війну з Німеччиною. Тим більше, такий прецедент в історії вже був. У 1914 р. Росія не оголошувала війни Німеччині, вона лише оголосила загальну мобілізацію» [16, с. 96].

14 червня 1941 р. нарком оборони С. Тимошенко та начальник Генштабу Г. Жуков під час доповіді Сталіну про стан у західних військових округах запропонували провести мобілізацію й привести війська у повну бойову готовність. На що Сталін відповів: «Ви пропонуєте провести в країні мобілізацію, підняти зараз усі війська і просунути їх до західних кордонів? Ви розумієте, що це означає війну» [16, с. 86].

Одним з аргументів на користь безтурботності радянського керівництва і прагнення за всяку ціну відтягнути початок війни стали матеріали бесід маршала Жукова з військовими істориками у 1960-ті рр. За свідченням В. Анфілова, 1965 р. Жуков повідомив, що «ідея запобігти нападу Німеччини з'явилася в нас з Тимошенко у зв'язку з промовою Сталіна 5 травня 1941 р. перед випускниками військових академій, у якій він говорив про можливість діяти наступально. Цей виступ в обстановці, коли ворог зосереджував сили біля наших кордонів, переконав нас у необхідності розробити директиву, що передбачала запобіжний удар. Конкрет-

не завдання було поставлено перед О. Василевським. 15 травня він доповів про проект директиви наркому і мені. Однак ми цей документ не підписали, вирішили попередньо доповісти про нього Сталіну. Але він прямо-таки закипів, почувши про запобіжний удар по німецьких військах. “Ви що, з глузду з’їхали, німців хочете спровокувати?” — роздратовано кинув Сталін. Ми послалися на обстановку, яка складається біля кордонів СРСР, на ідеї, що містяться у його виступі 5 травня... “Так, я сказав це, щоб підбадьорити присутніх, щоб вони думали про перемогу, а не про непереможність німецької армії, про що сурмлять газети всього світу”, — відповів Сталін. Так було поховано нашу ідею про запобіжний удар...» [9, с. 91–92].

Таким чином, напередодні війни тактика Сталіна зводилася до того, щоб не погіршити відносини з Німеччиною, не дати їй приводу для нападу, втягнути Гітлера в переговори для виграшу часу. Політика Сталіна, спрямована на те, аби не допустити того, що Німеччина могла використати як привід для розв’язання війни, в принципі була виправдана. Але прорахунок полягав у тому, що Сталін не побачив тієї межі, за якою така політика ставала смертельно небезпечною для країни. І, нарешті, всупереч твердженням деяких істориків про нібито підготовлений превентивний удар по Німеччині, Сталін усе-таки ввів сам себе в оману, вважаючи, що зможе стримати Гітлера від нападу на СРСР хоча б упродовж 1941 р.

Дискусійним серед дослідників залишається також питання про роль і місце повідомлення ТАРС від 13 червня 1941 р. у тимчасових невдачах Червоної Армії в початковий період війни.

Відомо, що для з’ясування намірів уряду Німеччини ТАРС 14 червня 1941 р. опублікувало повідомлення, в якому говорилося: «...в англійській і взагалі в іноземній пресі стали мусуватися чутки про “близькість війни між СРСР і Німеччиною”... Незважаючи на очевидну безглуздість цих чуток, відповідальні круги у Москві все ж визнали за необхідне ... уповноважити ТАРС заявити, що ці чутки є незграбно сфабрикованою пропагандою ворожих СРСР і Німеччини сил, заінтересованих у подальшому розширенні й розв’язуванні війни» [6, с. 385].

Поява цього документа — останньої передвоєнної публікації керівництва СРСР про радянсько-німецькі відносини, коли немов би давався відбій підвищеній боеготовності в прикордонних військових округах, оголошеній у другій половині травня, — мала катастрофічні наслідки для Червоної Армії в початковий період війни. Саме цим повідомленням було фактично визначено генеральну лінію поведінки у прикордонних з’єднаннях та частинах Червоної Армії: не піддаватися на провокації, що, фактично, призвело до повної втрати боездатності до 22 червня 1941 р.

Маршал Радянського Союзу Василевський свідчив, що за цим повідомленням у пресі «не надійшло ніяких принципових вказівок щодо Збройних сил та перегляду раніше прийнятих рішень» [3, с. 120]. Не було підтверджено Повідомлення ТАРС й по закритих військових каналах.

По військових таємних каналах Повідомлення не тільки не було підтверджено, навпаки, одночасно з повідомленням ТАРС у військових округах було видано наказ військам за змістом і духом прямо протилежний Повідомленню ТАРС.

Практично всі автори мемуарів, значна частина істориків, досліджуючи події першого періоду війни, єдині в одному: повідомлення ТАРС морально роззброїло армію, притупило пильність командного складу, вселило самозаспокоєння.

Ця заява ТАРС, на думку багатьох істориків, відіграла негативну роль. Вона в переддень війни дезорієнтувала командування Червоної Армії від полкового рівня до командування військових округів.

В. Суворов, згадуючи про повідомлення ТАРС від 13 червня 1941 р., слушно зазначає, що, хоча його розглядають як прояв короткозорості Сталіна, в ньому таємничого й незрозумілого набагато більше. І пропонує розглядати повідомлення як дивне, незрозуміле, нез'ясовне [15, с. 187–188].

Інша частина істориків вважає, що повідомлення ТАРС, у якому заперечувався факт про війну між Німеччиною та СРСР, котра наближається, не можна розглядати тільки з негативного боку. На їхню думку, це була спроба не лише зупинити скочування Німеччини на шлях війни з СРСР, відтягнути початок війни, а й показати світовій спільноті, що, якщо війна почнеться, то хто є агресором. Так, Геббельс 15 червня 1941 р. зробив запис: «Спростування ТАРС виявилось сильнішим, ніж можна було припустити з перших повідомлень. Ймовірно, Сталін хоче за допомогою підкреслено дружнього тону і тверджень, що нічого не відбувається, зняти з себе всі можливі приводи для звинувачень у розв'язуванні війни» [16, с. 89].

Таким чином, трагедію, що сталася в початковий період війни, було повністю спровоковано надіями (або бездіяльністю) Сталіна і його найближчого оточення.

Наркомат оборони і Генштаб напередодні війни перешкождали й багатьом заходам (а то й забороняли їх), що планувалися у військових округах, гасили ініціативу командування прикордонних округів, спрямовану на підвищення бойової готовності підпорядкованих ним військ.

Невдачі Червоної Армії пояснюються також тим, що Сталін і його найближче оточення помилково оцінили військово-стратегічну обстановку, неправильно визначили напрямок головного удару агресора. Сталін був упевнений, що головний удар буде завдано на південному напрямку, який від-

кривав шлях до сировинних ресурсів України й Кавказу, в той час як Німеччина головного удару завдала на центральному напрямку.

Серед чинників, що призвели до вкрай важких наслідків для Червоної Армії, було й те, що німецька армія у червні 1941 р. була сильнішою, боєздатнішою, ніж Червона Армія, послаблена ще й репресіями 1937–1938 рр. Німецька армія на червень 1941 р. була найкращою армією в Європі. Це підтверджує той факт, що вермахту знадобилося лише близько місяця, щоб перемогти Францію. При цьому німецькі війська втратили тільки 29 тис. убитими. Вся кампанія в Польщі зайняла 14 днів.

І, нарешті, найвище командування Червоної Армії в силу свого високого становища й відповідальності за стан збройних сил мало переконати Сталіна у неминучості війни з Німеччиною й довести, що необхідно провести мобілізацію й привести війська в підвищену бойову готовність.

Однак, на жаль, усього цього не було зроблено через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини, що спричинило катастрофічні втрати та невдачі Червоної Армії в початковий період війни.

1. Бережков В. Страницы дипломатической истории / Бережков В. — М. : Международные отношения, 1987. — 616 с.
2. Буровский А. День «Ч» / А. Буровский // Исаев А. Первый удар Сталина 1941 / Исаев А., Суворов В., Барятинский М. — М. : Яуза, Эксмо, 2010. — 352 с.
3. Василевский А. Дело всей жизни / Василевский А. — М. : Политиздат, 1978. — 552 с.
4. Веремеев Ю. Красная Армия в начале Второй мировой: Как готовились к войне солдаты и маршалы / Веремеев Ю. — М. : Эксмо: Алгоритм, 2010. — 352 с.
5. Гальдер Ф. Военный дневник. В 3 т. — Т. 3. От начала военной кампании до наступления на Сталинград / Гальдер Ф. — Кн. 1. — М. : Воениздат, 1971. — 406 с.
6. Иринархов Р. Красная Армия в 1941 году / Иринархов Р. — М. : Яуза, Эксмо, 2009. — 560 с.
7. Исаев А. В. Пять кругов ада. Красная Армия в «котлах» / Исаев А. В. — М. : Яуза, Эксмо, 2008. — 400 с.
8. Литвиненко В. Правда сталинской эпохи / Литвиненко В. — М. : Алгоритм, 2008. — 256 с.
9. Мельтюхов М. Германия в советском военном планировании в 1940–1941 гг. / М. Мельтюхов // Исаев А. Первый удар Сталина 1941 / Исаев А., Суворов В., Барятинский М. — М. : Яуза, Эксмо, 2010. — 352 с.
10. Нагорский Э. 1941. Великая битва под Москвой: Поворотный пункт Второй мировой войны / Нагорский Э. — М. : Эксмо, 2009. — 320 с.
11. Осокин А. 22 июня 1941 года: Новая версия / А. Осокин // Мельтюхов М. Трагедия 1941. Причины катастрофы / Мельтюхов М., Осокин А., Пыхалов И. — М. : Яуза, Эксмо, 2008. — 416 с.
12. Россия и СССР в войнах XX века: потери Вооруженных сил. Статистическое исследование / Под ред. Г. Ф. Кривошеева. — М. : Олма-Пресс, 2001. — 608 с.

13. Соколов Б. Истребленные маршалы / Соколов Б. — Смоленск : Русич, 2000. — 528 с.

14. Солонин М. Бочка и обручи или когда началась Великая Отечественная война? / Солонин М. — Дрогобыч : Відродження, 2004. — 448 с.

15. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? / Суворов В. — М. : АСТ Москва, 2009. — 350 с.

16. Суходеев В. «За Сталина!» Стратег Великой Победы / Суходеев В. — М. : Яуза : Эксмо, 2009. — 576 с.

О. Костючок

УДК: 94 (477+20) «1941–1943»

ФУНКЦІОНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.)

Статтю присвячено проблематиці діяльності Софійського заповідника в роки нацистської окупації.

Ключові слова: Софійський заповідник, нацистська окупація (1941–1943 рр.), пам'ятка.

Статья посвящена проблематике деятельности Софийского заповедника в годы нацистской оккупации, в частности штатной структуре, направлениям работы, материальному положению и трудовой дисциплине коллектива. Внимание также уделяется отношениям работников заповедника с оккупационной властью.

Ключевые слова: Софийский заповедник, нацистская оккупация (1941–1943 гг.), достопримечательность.

The article is focused on a range of problems regarding activities of Sofia reserve during Nazi occupation, in particular to issues of structuring, work assignments, material supply and labour discipline of its collective. Also, attention is devoted to relationships of reserve personnel with occupational powers. Main scholarly works about these issues are written by I. Prelovska and I. Kabanets in a co-authorship with R. Kachan. I. Prelovska concentrated on the course of church events, which took place in various premises of Sofia reserve. This problem is also considered in the article of R. Kachan and I. Kabanets. Yet, functioning of Sophia Reserve during the Nazi occupation remains little explored. To summarize, the war years were exceptionally heavy for the employees of reserve and bore a threat of destruction of its architectural and art monuments. In this difficult time workers of the preserve made everything possible to save reserve's heritage.

Keywords: Sofia reserve, Nazi occupation (1941–1943), sights.